

Anna Pastuszka (<https://orcid.org/0000-0002-9492-1104>)

Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej Lublin

Recepcja twórczości Karla-Markusa Gaußa w Polsce

Karl-Markus Gauß jest pisarzem, eseistą, redaktorem pisma literackiego *Literatur und Kritik*, krytykiem literackim, felietonistą – człowiekiem słowa, od wczesnych lat kształcącym dar wymowy, elokwencję i retorykę. W jednym z wystąpień publicznych *Die Geselligkeit freier Menschen (Od gadania do przemawiania)* Gauß wspomina, jak w dzieciństwie z braku siły i tężyzny fizycznej zdobywał poważanie na osiedlu i pozycję towarzyską swoją umiejętnością posługiwania się słowem:

Miałem *gadane*, w którym zdobywałem szlify całkiem na własną rękę – była to umiejętność udowadniania swojej obecności za pomocą znajdujących na poczekaniu beczelnych słów i celnych ripost (...). Później, od najmłodszych lat łasy na uwagę otoczenia, opowiadałem historie mrozące krew w żyłach.¹

Po studiach germanistycznych w Salzburgu, swoim rodzinnym mieście, w którym mieszka do dziś, zrezygnował z pracy nauczyciela, wybierając wolny zawód człowieka pióra. Mieszkając wówczas w pozornie czarownym „zameczku” na skraju Salzburga, czytał literaturę małych narodów, historie pełne biedy, piękna i marzeń o sprawiedliwości:

Siedziałem w tych zawilgoconych murach, czytałem historię nauczyciela, który w swoim beznierownym idealizmie jest zarazem śmieszny i wspaniały, i już dawno postanowiłem, że mimo zdanego kilka miesięcy wcześniej stosownego egzaminu nie rozpocznę kariery nauczycielskiej w gimnazjum.²

Sławę, uznanie oraz liczne nagrody literackie przyniosły Gaußowi eseje i proza podróżnicza. Zadebiutował jako autor portretów literackich *Tinte ist bitter. Literarische Porträts aus Barbaropa* w 1988 roku i już w tym tomie wyznaczył swoje główne nurty tematyczne: zainteresowanie pisarzami z Europy Środkowej, Wschodniej i Południowej, wartościowymi a nieuwzględnionymi w kanonie literackim oraz wszelką formą peryferyjności i pograniczności. W zbiorze portretów Gauß posłużył się polemicznym określeniem Alberta Ehrensteina, który z przerażeniem opisywał apokaliptyczny upadek Monarchii Austro-Węgierskiej w Europie Środkowej. W zbiorze esejów *Die Vernichtung Mitteleuropas* (1991) Gauß

---

¹ Karl-Markus Gauß, *Od gadania do przemawiania*, przeł. Magda Kaczmarek, „Przegląd Polityczny”, 2020, nr 162, s. 145–147, tu s. 145.

² Karl-Markus Gauß, *W gąszczu metropolii*, przeł. Sława Lisiecka, Wołowiec 2012, s. 62.

kontynuował dekonstrukcję mitu Monarchii Habsburskiej, tłumacząc pochodzenie pojęcia ‘Barbaropy’:

Albert Ehrenstein, poeta z Ottakringu, nazwał „Barbaropą” starą Europę, która w trakcie Pierwszej Wojny Światowej, swego wielkiego pogrzebu, zabrała do grobu miliony ludzi. Kto wyrusza w podróż przez Europę, natrafia wciąż na Barbaropę, zwłaszcza w Europie Środkowej, w której stale krzyżowały się konflikty epoki, wrogowie napięrali bliżej, a spory były prowadzone z bardziej zażyłą nienawiścią [...].³

W biograficznych esejach Gauß krytykował tendencję do idealizacji monarchii jako krainy humanitaryzmu, zatopionej Atlantydy, dokumentując na przykładzie losów autorów (ze szczególnym uwzględnieniem autorów pochodzenia żydowskiego) represyjne systemy polityczne, od monarchii habsburskiej po reżim faszystowski i komunistyczny. Forma portretu prezentującego życie i twórczość autorów, którzy popadli w niełaskę lub zapomnienie, będzie przez austriackiego pisarza kontynuowana również w prozie podróżniczej, szczególnie w *Im Wald der Metropolen* (2010).

W latach 1990-tych Gauß zredagował trzy antologie literackie prezentujące literaturę z Europy Środkowo-Wschodniej: *Das Buch der Ränder – Prosa* (1992), *Das Buch der Ränder – Lyrik* (1995) oraz wydana razem z Martinem Pollackiem *Das reiche Land der armen Leute. Literarische Wanderungen durch Galizien* (1992). Polski czytelnik nie miał niestety okazji zapoznać się z tymi dziełami, które są próbą przybliżenia mało znanych w Europie Zachodniej autorów i stworzenia alternatywnego kanonu literackiego. Ostatnia pozycja jest ciekawym zbiorem tekstów literackich autorów pochodzących z Galicji, traktowanej przez wydawców jako „utracony krajobraz kultury europejskiej (...) nie wysniony do końca sen, skazany na porażkę, zniszczony eksperyment”.⁴ Antologie dokumentują też niezwykle pracę Gaußa jako pośrednika między kulturami. Również jako wydawca czasopisma *Literatur und Kritik* od roku 1991 wykonał tytaniczną pracę odkrywania pisarzy i krajobrazów literackich Europy Południowej i Środkowej w obszarze niemieckojęzycznym.

W 2001 roku ukazał się pierwszy reportaż podróżniczy Gaußa *Die sterbenden Europäer. Unterwegs zu den Sepharden in Sarajevo, Gottscheer Deutschen, Arbäreshe, Sorben und Aromunen*⁵, portret mniejszości etnicznych w Europie. Później nastąpiły relacje z podróży *Die Hundeesser von Svinia* (2004), *Die versprengten Deutschen. Unterwegs durch Litauen, in der Zips und am Schwarzen Meer*

³ Karl-Markus Gauß, *Die Vernichtung Mitteleuropas. Essays*, Klagenfurt, Salzburg 1991, s. 33. Tłumaczenie własne.

⁴ Karl-Markus Gauß / Martin Pollack, *Galizien – Rekonstruktion einer zerstörten europäischen Landschaft*, [w:] *Das reiche Land der armen Leute. Literarische Wanderungen durch Galizien*, Wien 1992, s. 9–23, tu s. 23.

⁵ Wszystkie relacje podróżnicze oraz dzienniki i wybory mów Gaußa ukazały się w austriackim wydawnictwie Paul Zsolnay, z którym autor współpracuje do dzisiaj. Ostatnio wydał tu zbiór tekstów *Die unaufhörliche Wanderung* (2020). Są tu teksty zebrane z antologii, katalogów i czasopism, oraz teksty jeszcze niepublikowane.

(2005), *Die fröhlichen Untergeher von Roana. Unterwegs zu den Assyriern, Zimbern und Karaimen* (2009), w których znikaniu małych narodów i ich języków autor przeciwstawia wizję Europy jako przestrzeni pamięci. Proza podróżnicza Gaußa zawiera pewną wartość dodatkową, którą można traktować jako element utopijny – możliwość sprawiedliwej, humanitarnej Europy.

Gauß bywał nazywany oświeceniowym podróżnikiem-badaczem, a jego podróże do nieznanych miejsc porównywane do ekspedycji badawczych. Również jego styl narracji jest interpretowany jako oświeceniowy z formy i ducha, „mieszanka dziennika i noweli podróżniczej, powieści filozoficznej i opowiadania z kalendarza”, z wyrozumiałym bohaterem przyglądającym się w podróży niedociągnięciom świata.⁶ Jego prozie przyświeca duch Oświecenia z humanistycznymi ideałami poznania, samopoznania i wiedzy, z dialektyką myślenia, która tak wyróżnia jego kunsztowne eseje. Ale Gauß jest też czuły na rozmaite manieryzmy, deformacje, aberracje, które współgęzystują z humanistycznym nurtem oświeceniowym. W książce *W gąszczu metropolii* za inspirujący wzorzec literacki obiera dygresyjny styl osiemnastowiecznego dyplomaty i pisarza Charlesa Josepha de Ligne, dla którego uprawianie literatury było ideałem pięknego życia, przemianą natury, by stała się kulturą:

Écartés – to słowo w swojej dwuznaczności świetnie nazywa formę literacką, gdyż ten autor pozwala się uwodzić każdym pomysłem, który tylko przychodzi mu do głowy, cieszy się nim, podziwia siebie we własnych myślach, skacze nieustannie od jednego do drugiego, odbiega od tematu, wraca do niego tylko po to, żeby zaraz znowu go porzucić, zmienia czasy, miejsca akcji, obsadę.⁷

Taką dygresyjną, sylwiczną⁸ formę – przy jednoczesnym zachowaniu rygoru klarownej narracji – przybierają niektóre z utworów literackich Gaußa, jak *Im Wald der Metropolen* (2010) oraz *Abenteuerliche Reise durch mein Zimmer* (2019). Taka wielowątkowa konstrukcja jest też niewątpliwie wynikiem temperamentu Gaußa i pasji do kolekcjonowania wszelkich, nawet kuriozalnych, informacji.

Dwie Europy versus wspólna Europa

Gauß jest odkrywcą i orędownikiem wspólnej Europy. Tezę o potrzebie odkrycia własnego kontynentu formułuje od dawna. Konstatując za Mirosławem Krleżą istnienie od wieków dwóch Europ: tej zachodnioeuropejskiej i tej peryferyjnej i zniewalanej od wieków Europy Wschodniej i Południowo-Wschodniej austriacki

⁶ Klaus Zeyringer / Helmuth Gollner, *Eine Literaturgeschichte. Österreich nach 1650*, Innsbruck, Wien – Bozen 2012, s. 759.

⁷ Karl-Markus Gauß, *W gąszczu metropolii*, s. 289.

⁸ Używam tu pojęcia sylwy jako zasady konstrukcji tekstu, kategorii ponadgatunkowej, opartej na różnorodności, intertekstualności i formie otwartej tekstu. Sylwy charakteryzuje również typowa dla Gaußa postawa krytycyzmu i sceptycyzmu. Por. Ryszard Nycz, *Sylwy współczesne. Problem konstrukcji tekstu*, Wrocław 1984.

pisarz podkreśla długie trwanie podziału Europy i nieznaną tę drugą będącą kulturową *terra incognita*.⁹

Włączenie pisarzy z obszaru Europy Środkowo-Wschodniej do europejskiego obiegu literackiego oraz potraktowanie społeczno-politycznych problemów tej części Europy jako zjawisk ogólnoeuropejskich jest z gruntu oświeceniową misją, jaka przyświecała autorowi *Das Europäische Alphabet* (1997). Konstrukcja haseł od „Auswanderung / Emigracja” do „Zwei Europa / Dwie Europy”¹⁰ prezentuje zarówno polemiczny zamysł eseisty, kontestującego utarte przekonania i uproszczenia myślowe oparte na ignorancji bądź niepamięci, jak i przemyślany koncept integracji Europy peryferyjnej. Koncept ten wywołał ostry sprzeciw niektórych intelektualistów zachodnioeuropejskich, którzy jak Claude D. Conter zarzucali autorowi zasadniczą niekonsekwencję: domagając się otwartego jednolitego pojmowania Europy apodyktycznie wyklucza zarazem z pola widzenia Zachód, a ukazując ją z nowej perspektywy przenosi jako Austriak punkt ciężkości na Europę Środkową i Wschodnią.¹¹

W twórczości Gaußa wyróżnić można dwa główne nurty: jego prozę podróżniczą i pisarstwo diarystyczne. W Polsce znany jest głównie jako autor prozy podróżniczej, od lat wydawanej przez wydawnictwo Czarne. To tam w 2005 roku ukazał się pierwszy przekład reportażu podróżniczego Gaußa *Psożery ze Svini*.¹² Kolejno pojawiały się tłumaczenia książek Austriaka: w 2006 roku *Umierający Europejczycy*¹³, w 2008 zbiór esejów *Europejski alfabet*¹⁴ oraz *Niemcy na peryferiach Europy*¹⁵, w 2010 *Mieszkańcy Roany odchodzą pogodnie*¹⁶, w 2012 *W gąszczu metropolii* i w 2018 *Dwadzieścia lewów albo śmierć*¹⁷. Czarne, które propaguje od lat literaturę z Europy Środkowo-Wschodniej, umieściło reportaże Gaußa w serii wydawniczej Sulina. Ukazują się w niej książki historyczne, antropologiczne, reportaże, proza podróżna i eseje, których tematem przewodnim są szeroko pojmowane badania literackie nad Europą.¹⁸

⁹ Patrz również Gauß, *Nowy podział Europy. O braku zainteresowania swoimi sprawami*, „Przeгляд Polityczny” 2020, nr 162, s. 148–152, tu s. 150.

¹⁰ Tłumaczka Alicja Rosenau zachowała alfabetyczny porządek haseł w języku niemieckim, dodając po ukośniku polskie tłumaczenie.

¹¹ Claude D. Conter, *Aber was ist Europa? Der Österreicher Karl-Markus Gauß buchstabiert Europa aus neuer Sicht*, [w:] „Literaturkritik“ 2000, nr 12. <https://literaturkritik.de/id/3026> (dostęp 18.07.2021)

¹² Karl-Markus Gauß, *Psożery ze Svini*, przeł. Alicja Buras, Wołowiec 2005.

¹³ Karl-Markus Gauß, *Umierający Europejczycy: podróże do sefardyjskich Żydów z Sarajewa, Niemców z Gottschee, Arboreszów, Łużyczan i Aromunów*, przeł. Alicja Rosenau, Wołowiec 2006.

¹⁴ Karl-Markus Gauß, *Europejski alfabet*, przeł. Alicja Rosenau, Wołowiec 2008.

¹⁵ Karl-Markus Gauß, *Niemcy na peryferiach Europy. Wędrowki przez Litwę, Spisz i brzegiem Morza Czarnego*, przeł. Sława Lisiecka, Wołowiec 2008.

¹⁶ Karl-Markus Gauß, *Mieszkańcy Roany odchodzą pogodnie: wyprawy do Asyryjczyków, Cymbrów i Karaimów*, przeł. Sława Lisiecka, Wołowiec 2010.

¹⁷ Karl-Markus Gauß, *Dwadzieścia lewów albo śmierć. Cztery podróże*, Wołowiec 2018.

¹⁸ Z obwoluty: „Autorzy książek z serii SULINA przekraczają granice: geograficzne, kulturowe, mentalne, z antropologiczną ciekawością badają pozornie znane lądy, prowadzą literackie śledztwa, odkrywające przed czytelnikiem nieznaną stronę fenomenu zwanego Europą.”

Zauważalny jest jednak brak polskiej recepcji twórczości literackiej austriackiego autora z drugiego istotnego nurtu diarystycznego. Gauß jest cionym autorem dzienników, którym chętnie nadaje gatunkową nazwę *Journal*. Przybliżenie polskiemu czytelnikowi sylwetki autora z Salzburga od tej właśnie mniej znanej strony – jako autora zapisków autobiograficznych, przemów i niestrudzonego promotora pisarzy i literatury z Europy Środkowo-Wschodniej – przyświeca październikowemu wydaniu *Przeglądu Politycznego* z roku 2020. Znajdziemy tu fragmenty niektórych dzienników Gaußa (autor wydał ich jak dotąd pięć).¹⁹ Polityczne uwagi tracą wprawdzie na aktualności, ale dla Gaußa ważniejsze są z reguły mechanizmy działania i procesy myślowe, których są wyrazem. Nawet więc notatki o kontrowersyjnych politykach austriackich są punktem wyjścia do głębszej analizy zjawisk uniwersalnych. Rozproszone w każdym z dzienników portrety pisarzy zasługują niewątpliwie na ich zebranie – razem tworzą ową wyobrażoną Europę pisarzy, o której marzy Gauß.

Niedostępna w polskim przekładzie jest również autobiograficzna opowieść o dzieciństwie w Salzburgu lat 50-tych i 60-tych XX wieku *Das Erste, was ich sah* (2013). Gauß opisuje mikrokosmos dzieciństwa, pierwsze wrażenia i przeżycia w rodzinie, na podwórku wśród dzieci innych wysiedlonych, w szkole. Szkicuje przy tym z perspektywy dziecka obraz pewnego czasu i portret pokolenia. Narrator pozostaje bezimienny, a autobiograficzne szczegóły tworzą historię dorastania oraz budzenia się świadomości i wrażliwości.

Należy zaznaczyć, że tłumaczone i publikowane w wydawnictwie Czarne książki Gaußa są jednym z przejawów renesansu narracji o Europie Środkowej w XXI wieku, wychodzącym w Polsce poza środowisko akademickie. Zjawisko to inspirowane jest szczególnie działalnością dwóch ośrodków na polskim pograniczu: wspomnianego wydawnictwa z siedzibą w Wołowcu i Ośrodka Pogranicze Sejny oraz ich liderów: Andrzeja Stasiuka i Krzysztofa Czyżewskiego.²⁰ Marta Cobel-Tokarska wśród podobieństw w ich działalności dostrzega poruszanie pewnych charakterystycznych zagadnień jak między innymi: próba konfrontacji z komunizmem, problem pamięci i przemijania, dowartościowanie prowincji i pogranicza, brak ortodoksji geograficznej i fascynację geografiją.²¹ Cechy te można dostrzec również w twórczości Gaußa, którego reportaże w serii Sulina sąsiadują z dziełami innych wybitnych autorów i reporterów: Dubravką Ugrešić, Marią Todorową, Martinem Pollackiem, Robertem D. Kaplanem i są dowodem na ambitny intelektualnie program wydawnictwa.²²

¹⁹ Karl-Markus Gauß, *Mit mir, ohne mich. Ein Journal*, Wien 2002. *Von nah, von fern. Ein Jahresbuch*, Wien 2003. *Zu früh, zu spät. Zwei Jahre*, Wien 2007. *Der Ruhm am Nachmittag*, Wien 2012. *Der Alltag der Welt. Zwei Jahre und viele mehr*, Wien 2015.

²⁰ Marta Cobel-Tokarska, *Wydawnictwo Czarne i Ośrodek Pogranicze Sejny – dwie nowe narracje o Europie Środkowej*, [w:] Izabela Skórzyńska (red.), *Dom otwarty / dom zamknięty? Historia i pamięć w Europie Środkowo-Wschodniej w XX/XXI wieku*, Poznań 2014, s. 430–455.

²¹ *Ibidem*, s. 442 f.

²² *Ibidem*, s. 452.

Gauß jest laureatem wielu nagród, warto wymienić wśród nich szczególnie Europejską Nagrodę im. Charlesa Veillon za esej dla *Europejskiego Alfabetu* z roku 1997, Nagrodę im. Bruno Kreisky'ego za książkę polityczną w roku 1998, Nagrodę Honorową Księgarzy Austriackich z roku 2001 za tolerancję w myśleniu i działaniu, Nagrodę im. René Marcica w 2004 i Manesa Sperbera w 2005 czy ostatnio przyznaną Nagrodę im. Jeana Améry'ego za eseistykę europejską (2018).

Proza podróżnicza Gaußa

Literatura podróżnicza należy do gatunków literackich traktowanych przez długi czas po macoszemu jako marginalny, empiryczny, faktograficzny i nie realizujący w pełni wymagań autonomii estetycznej stawianych dziełom literackim. Dopiero od lat 1970-tych charakterystyczne dla relacji z podróży napięcie między opisem stanu rzeczy/wistości a formą literacką i dominującą autoreprezentacją podmiotu jako postrzegającego ów stan indywiduum zostaje uznane za istotną cechę gatunkową, nie umniejszającą wartości literackiej dzieła podróżniczego.²³ Ta specyficzna estetyka prozy podróżniczej poruszającej się płynnie między relacją, opisem, refleksją i narracją umożliwia subiektywny wielowarstwowy opis i tłumaczenie świata. Wbrew głosom sceptyków wróżących koniec literatury podróżniczej wraz z rozwojem mediów i masowej turystyki, literatura podróżnicza rozwija się w najlepsze. Zdaniem Ryszarda Kapuścińskiego obok czytelnika literatury masowej istnieje też czytelnik wysmakowany, który poszukuje w literaturze refleksji nad światem: „pisanie idzie teraz w kierunku silnej eseizacji. (...) Ważna na świecie literatura jest nasycona refleksją, rozważaniem, zamyśleniem.”²⁴ Postać podróżującego autora, jego wiedza, doświadczenie i punkt widzenia, przyciągają bardziej niż tradycyjna informacyjna wartość relacji. Artystyczne przenikanie się pisania i podróżowania otwiera gatunek literatury podróżniczej na rozmaite współczesne zjawiska literackie: postmodernistyczne strategie narracyjne, subiektywizację narracji, autorefleksyjność, intertekstualność, hybrydyzację formy.²⁵

Proza podróżnicza Gaußa ma wiele składowych: jest tu obok relacji z podróży historiografia, krytyka kultury, reportaż, esej, impresja z podróży, szkic etnograficzny, historia literatury i elementy autobiograficzne. Subiektywne spojrzenie pozwala pokazać różnorodność, a misterny język i szkatułkowe zdania uchwycić dialektykę zjawisk, paradoksy i sprzeczności. Kwestia przynależności gatunkowej tej prozy odzwierciedla wciąż istniejące w Niemczech sztywne ramy podziału na literaturę piękną i literaturę faktu (kategoria *Sachbuch*). Literatura podróżnicza i reportaż

²³ Por. Wolfgang Neuber, *Zur Gattungspoetik des Reiseberichts. Skizze einer historischen Grundlegung im Horizont von Rhetorik und Topik*, [w:] Peter J. Brenner (red.), *Der Reisebericht. Die Entwicklung einer Gattung in der deutschen Literatur*, Frankfurt am Main 1989, s. 50–67.

²⁴ *Moja biblioteka. Warsztat musi być czynny. Z Ryszardem Kapuścińskim rozmawia Barbara N. Lopińska*, „Res Publica“ 1995, nr 9, s. 53.

²⁵ Por. Anna Pastuszka, *Die Reise nach Ost- und Ostmitteleuropa in der Reiseprosa von Wolfgang Büscher und Karl-Markus Gauß*, Berlin 2019, s. 39.

literacki nie są na rynku wydawniczym traktowane jako odrębne i pełnowartościowe gatunki.²⁶ Sam Gauß definiując literaturę faktu, zaprzecza, by jego proza nią była. Zasadniczym kryterium literatury faktu jest według niego obiektywność, próba wyjaśnienia pewnych kwestii z wielu perspektyw:

W tym sensie żadna z moich książek nie jest literaturą faktu, wszystko, co napisałem, jest o wiele za subiektywne. (...) To połączenie książek podróżniczych i dzienników jest raczej subiektywną opowieścią o moim własnym życiu czy edukacji, nie, edukacja to za wąsko, o doświadczeniu.²⁷

Tym, co charakteryzuje prozę podróżniczą Gaußa i sprawia, że jest ona rozpoznawalna na tle innych relacji o podróżach, jest kunsztowna, meandrująca fraza pisarza, dygresyjna wędrówka przez przestrzeń realną i kulturową oraz reporter-ska postawa empatii i tolerancji względem obiektów badań terenowych i studiów historyczno-kulturowych, nieprzejednana jednak wobec przejawów ksenofobii, nacjonalizmu i separatyzmu.

Dzięki wydawnictwu Czarne polski czytelnik może wręcz na bieżąco zapoznać się z twórczością austriackiego pisarza. Dwa reportaże podróżnicze Gaußa pojawiły się również w tematycznych tomach zbiorowych wydanych przez Czarne pod redakcją Kathariny Raabe i Moniki Sznajderman. Pierwszy reportaż *Z Döllersheim do Allentsteig* w tomie *Znikająca Europa* (2006)²⁸, ukazywał dramatyczną historię austriackiego regionu Waldviertel, z którego w 1938 roku wysiedlono siedem tysięcy mieszkańców z 42 miejscowości, by utworzyć tu olbrzymi poligon Truppenübungsplatz Döllersheim, przekształcony po wojnie – jak pisze Gauß „by wyraźnie zaznaczyć różnicę” (s. 223) – w Truppenübungsplatz Allentsteig. To wówczas dopiero zburzone zostały istniejące tu jeszcze domy i kościoły, których historię i pamięć stara się udokumentować i przechować rozmówca Gaußa, proboszcz Müller. Miejsce na poligon zostało przez Hitlera wybrane nieprzypadkowo – to tu mieszkała babka przyszłego Führera, „najbardziej złowieszczonego potomka w dziejach” (s. 220), Anna Maria Schicklgruber. Gauß łączy w swym reportażu historię tego regionu z historią powszechną i obserwowaną na miejscu historią naturalną: natura zagarnia w krótkim czasie z powrotem przekształcaną przez człowieka latami krajobraz. Jak na ironię teren ten został uznany obecnie za rezerwat przyrody, w którym człowiek zakłóca równowagę biotopu. Obraz zniszczeń i próba walki pojedynczych ludzi o pamięć (o historii regionu, o pochowanych tu zmarłych, o tutejszych zabytkach) wpisuje się w koncept książki „o zapomnianych, opuszczonych miejscach

²⁶ *Ibidem*, zwłaszcza rozdział *Vom Reisebericht zur Reiseliteratur. Die Reiseliteratur als literarische Gattung* i wypowiedź Gaußa o problemach z klasyfikacją jego książek jako popularnonaukowych (*Sachbuch*) bądź (niedoskonalej, bo nie w pełni fikcyjnej) beletrystyki, s. 198.

²⁷ Karl-Markus Gauß, Herbert Ohrlinger, Daniela Strigl: *Sprowadzam deszcz*, „Przegląd Polityczny” 2020, nr 162, s. 87–99, tu s. 96.

²⁸ Karl-Markus Gauß, *Z Döllersheim do Allentsteig*, przeł. Alicja Rosenau, [w:] Katharina Raabe, Monika Sznajderman (red.), *Znikająca Europa*, Wołowiec 2006, s. 213–230. Drugi reportaż *Nieustanna wędrówka (Die unaufhörliche Wanderung)* z tomu *Odessa transfer* jest omówiony przy okazji artykułu E. Nawrockiej i M. Horodeckiej.

współczesnej Europy, miejscach, w których coś nieodwołalnie zmierza ku końcowi, zmienia się nie do poznania”.²⁹

Recenzje książek Karl-Markusa Gaußa

W przedstawieniu recepcji utworów Gaußa w Polsce wyróżnić można aktualne recenzje w czasopismach, będące reakcją na nowości wydawnicze i artykuły naukowe, problematyzujące wybrane aspekty twórczości.

Wiadomo, że teksty zamieszczone na stronie wydawnictwa i na skrzydełkach okładek są promocją autora i zawierają pochwały. Warto jednak przyjrzeć się, jak oceniają reportaże Gaußa recenzenci, naukowcy bądź inni pisarze. Zebrane na stronie czarne.com.pl wyimki z recenzji pokazują *in nuce* zalety pisarza. Chwalony jest za poczucie humoru, zmysł obserwacji i delikatność słowa, maestrię języka i uwodzicielski wdzięk erudyty, wnikliwość połączoną z dowcipem i lekkością narracji. Jego twórczość postrzegana jest jako wypełnianie luki w europejskiej samoświadomości (Barbara Sieradzka), podróż po mapie i w czasie (Zbigniew Rokita), wielkie opowiadanie o podróży (Martin Pollack o *W gąszczu metropolii*).

Joanna Szymoniczek nazywa *Niemcy na peryferiach Europy* „subiektywnym reportażem, pełnych osobistych refleksji i przemyśleń autora, z którego wyłania się ponury obraz Europy Wschodniej: biednej, szarej, pozbawionej nadziei na lepsze jutro”, co wzmacniają „tendencyjne zdjęcia Kurta Kaindla”. Autorka chwali jednak książkę jako cenne źródło wiedzy dla wszystkich interesujących się trudnymi i bolesnymi losami Europy Wschodniej”.³⁰

W recenzji *Umierających Europejczyków* Stanisław Łubieński podkreśla informacyjno-dokumentalną wagę książki Gaußa: „Te ruchome obrazy zdają się mówić więcej i o niebo ciekawiej o wymierających narodach niż uczone wywody kulturoznawców.”³¹ Relacja o Aromunach, Łużyczanach, Arboreszach, Niemcach z Gottschee (Słowenia) i sefardyjskich Żydach z Sarajewa pokazuje narody, które przetrwały czas wojen i walki, a obecnie znikają w zjednoczonej Europie. Gauß obala stereotypy i pisze o małych narodach z szacunkiem, co zdaniem Łubieńskiego jest też podyktowane biografią – sam jest potomkiem przesiedleńców z Wojwodiny. Liryczny i bardzo osobisty reportaż Gaußa ukazuje paradoks współczesnej Europy, deklarującą kultywowanie tradycji regionów: brak miejsca dla wymierających grup Europejczyków ze świadomością narodową, ale bez państwa.³²

Oryginalny styl, wnikliwość uwag autora *W gąszczu metropolii* i głęboką refleksję o paradoksach europejskich chwali Barbara Sieradzka, autorka recenzji „*Wymyśliłem sobie Europę*”, dostrzegając zarazem eufemizmy w podejściu do

²⁹ Katharina Raabe, Monika Sznajderman, *O mówiących ruinach, przesuniętych granicach i nie-widzialnych miastach*, [w:] eadem, *Znikająca Europa*, s. 5.

³⁰ Joanna Szymoniczek, *Karl Markus Gauß, Niemcy na peryferiach Europy*, „Rocznik Polsko-Niemiecki” 2009, nr 17, s. 190–191, tu 191.

³¹ Stanisław Łubieński, *Karl-Markus Gauß dziwi się światu*, „Nowe Książki” 2006, nr 7, s. 22–23.

³² *Ibidem*.

komunizmu, antykatolicką fobię i utrwalanie stereotypów dotyczących np. Śląska i śląskiego regionalizmu. Niespójne jest według niej również podejście Gaußa do fenomenu wielokulturowości: z jednej strony krytykuje istnienie państw narodowych, z drugiej strony piętnuje „modny pośród eurokratów” regionalizm. Klamrą spinającą recenzję jest symboliczny obraz negatywnej utopii państwa – literackiej krainy Kuty w dziele rumuńskiego pisarza Tudora Arghezi. Ta kraina, gdzie rządzą głupi mężowie stanu, oportunistyczni artyści i ograniczeni urzędnicy, jest bardzo realną wizją w kraju, który odrzuca dialog z Unią Europejską.³³

Nie brakuje w polskiej recepcji Gaußa również głosów krytycznych. W recenzji książki *Mieszkańcy Roany odchodzą pogodnie* Roman Chymkowski kwestionuje konstrukcję narracyjną i postawę autora, pozbawionego krytycyzmu wobec przedmiotu swoich wypraw i przyznającego się do ignorancji bądź streszczającego wiedzę popularnonaukową. Autor „snuje refleksje”, rozmija się jednak z potencjalnym odbiorcą tekstu: nie jest to „zapis refleksji etnografa”, nie jest też skierowany do szukającego uporządkowanych informacji i rozczaruje, zdaniem Chymkowskiego, czytelników dobrej prozy. Ostatecznie książka, sklasyfikowana jako reportaż z ostentacyjną obecnością podmiotu, potraktowana zostaje jako „tekst o samym jej autorze: widzimy w niej niezamierzony autoportret współczesnego intelektualisty „odkrywającego” europejską „wielokulturowość”, który zмага się z nią za pomocą kategorii dobrze znanych z historii myśli”.³⁴

Jeszcze ostrzejszą w tonie recenzję tej samej relacji z podróży sporządził Mariusz Pawelec w czasopiśmie społeczności karaimskiej *Awazymyz*. Pawelec wytyka autorowi wiele błędów rzeczowych dotyczących społeczności karaimskiej, brak umiejętności dociekania, kuriozalne pomyłki oraz brak weryfikacji tekstu przed upublicznieniem. Uznając prawo reportażysty do prezentowania subiektywnych opinii czy wręcz wprowadzania fikcyjnych postaci, autor recenzji podkreśla, że reportażysta nie może podawać informacji nieprawdziwych lub obraźliwych. Zarzucając Gaußowi fałszywe uproszczenia czy wręcz zniesławienie dobrego imienia niektórych przedstawicieli Karaimów, konkluduje: „Autor (...) nie jest historykiem, a jedynie literatem, ale uczciwość wobec swych czytelników powinna kazać mu weryfikować zasłyszane lub wyczytane wieści, zwłaszcza takie, które noszą tak dalece wartościujące osady.”³⁵ Recenzja pomija zupełnie stylistykę tekstu, a budowanie narracji zostaje wyśmiane. Jakby przeczuwając przyszłe ataki Gauß sam zaczyna swój reportaż o kontrowersyjnej tożsamości Karaimów słowami „W sprawie Karaimów poniosłem porażkę.”³⁶ Chodzi mu jednak raczej o niemożność ustalenia ich jednoznacznej tożsamości.

³³ Barbara Sieradzka, „Wymyśliłem sobie Europę”. „Nowe Książki” 2012, nr 12, s. 69–70.

³⁴ Roman Chymkowski, *Karl-Markus Gauß odkrywa Europę. O nowej książce autora „Niemców na peryferiach Europy”*, <https://kulturaliberalna.pl/2011/01/11/chymkowski-karl-markus-gaus-odkrywa-europe/> (dostęp 17.07.2021).

³⁵ Mariusz Pawelec, *Niepojęty świat Karaimów?* „Awazymyz. Pismo historyczno-społeczno-kulturalne Karaimów” 2010, Nr 3/28, s. 19–21/ <https://czasopisma.karaimi.org/index.php/awazymyz/article/view/511/455> (dostęp 17.07.2021).

³⁶ Karl-Markus Gauß, *Mieszkańcy Roany*, s. 117.

Bardzo ostry osąd postawy austriackiego autora wobec faktów i zjawisk społeczno-politycznych zawiera recenzja Antoniego Kroha pt. *Psożercy, czyli obserwacje subtelnego obieżyświata*. Omawiając *Psożerców ze Svini*, debiut podróżniczopisarski Gaußa, Kroh polemizuje sarkastycznie ze szlachetną, ale naiwną postawą humanisty Gaußa, który zarzuca Słowacji apartheid – zdaniem Kroha „zarzut bardzo poważny i niesprawiedliwy”.³⁷ Autora recenzji, pisarza i tłumacza z języka czeskiego i słowackiego, drażnią błędy geograficzne, emfaza w opisie rynku w Koszycach połączona z ignorancją wobec Europy Środkowej, błędy historyczno-etnograficzne, styl i subiektywizm autora. Postrzega Gaußa jako spadkobiercę hrabiego Tołstoja, zadziwionego, że policjant szarpie pijaka na moskiewskiej ulicy, podczas gdy w Biblii napisane jest, że bliźniego nie wolno znieważać. Przeciwwagą tej emocjonalnej wypowiedzi Kroha, oburzonego stronniczym opisem życia Romów na Słowacji zawartym w *Psożercach*, jest recenzja Lidii Ostalowskiej, która zastrzega, że opowieść Gaußa nie jest poprawna politycznie, jest to jednak opis dokonany „z antropologicznym zrozumieniem, wiarygodnie i rzetelnie”. Dostrzega walkę autora z własnymi uprzedzeniami, złożony opis społeczności, której trudno pomóc i odnotowuje gniewny ton relacji, gdy Gauß opisuje europejskich biznesmenów.³⁸

Polemika i ostre ataki na Gaußa za nierzetelność, błędy rzeczowe i ignorancję należą jednak do rzadkości. W tak ostro potraktowanej przez Pawelca książce Urszula Glensk dostrzega łagodną, nastrojową i pełną akceptacji dla świata, choć nie przesadnie empatyczną opowieść. Bardzo odmienne społeczności Asyryjczyków, Cymbrów i Karaimów Gauß łączy „w romantycznym projekcie poznawczym”, w którym nie interesują go „wielkie procesy cywilizacyjne”, lecz ludzie zaangażowani w podtrzymanie swojej zmarginalizowanej kultury – pasjonaci, amatorzy leksykografowie, kustosze muzealni. Autorka postrzega Gaußa jako typ reportera, który nie pisze źle o żadnej z postaci, a jego widzenie rzeczywistości określa jako pogodne i przyjazne, choć nie pozbawione melancholii. Sympatia dla mniejszości nie wyklucza pewnej dozy krytycyzmu autora względem „historii i stanu dewastacji przestrzeni”. Najwyraźniej Glensk nie wymaga od autora wiedzy o każdym niuansie przekazywanej skrótowo historii i ufa jego reporterskim wyborom.³⁹

Artykuły naukowe i eseje polskich badaczy

Jednym z pierwszych naukowych komentarzy do prozy podróżniczej Gaußa w Polsce, lokującym ją w perspektywie reportażu literackiego i reportażu podróżniczego, były dwa artykuły Agnieszki Borkiewicz w „Studiach Niemcoznawczych”.

³⁷ Antoni Kroh, *Psożercy, czyli obserwacje subtelnego obieżyświata*, „Nowe Książki” 2005, nr 9, s. 24.

³⁸ Lidia Ostalowska, *Psożercy ze Svini*, „Gazeta Wyborcza” 14.02.2005.

³⁹ Urszula Glensk, *Elementarz mniejszości (Karl-Markus Gauß)*, [w:] eadem, *Po Kapuścińskim. Szkice o reportażu*, Kraków 2012, s. 119–123.

W artykule *Zagadnienie literackości na przykładzie zbioru reportaży podróżniczych Karla-Markusa Gaußa „Psożercy ze Svini”* (2007)⁴⁰ Borkiewicz analizuje gatunkową przynależność książki w oparciu o charakterystyczne cechy i funkcje reportażu, wyznaczniki literackości tekstu (estetyczność, artyzm) i elementy eseistyczne (rozważania o charakterze impresyjnym, skojarzeniowym). Autorka wyróżnia za Arturem Rejterem trzy składniki strukturalne literatury dokumentarnej: opis, opowiadanie i rozważanie i wykazuje na konkretnych przykładach z tekstu Gaußa przekroczenie funkcji wypowiedzi publicystycznej w kierunku literackości, efektu estetycznego i postawy refleksyjnej „podmiotu-autora”, który sam jest jednym z najważniejszych tematów narracyjnych: „Podmiot utworu jest podmiotem doświadczającym, penetrującym rzeczywistość, i – co najważniejsze – zajmującym wobec niej indywidualną postawę refleksyjno-liryczną.” Autobiograficzne aspekty reportażu – według Borkiewicz w liczbie mnogiej ze względu na rozmiar i charakter tekstu – oraz liczne subiektywne eseistyczne wywody myślowe sytuują tekst na granicy gatunku i jego konwencji: „dalej posunięte upodmiotowienie i estetyzacja wyrzuciłaby teksty Gaußa z orbity gatunku – w kierunku eseju czy podróży intelektualnej. A wtedy zagadnienia moralno-społeczne, którym poświęca Gauß swoją twórczość, zastąpiłyby inne, literatura zaangażowana stałaby się literaturą piękną.”⁴¹ Szczegółowej analizie reportażu Gaußa zarzucić można tylko jedno: autorka uwzględniła wprawdzie aspekt opowiadania o podróży jako konstytutywny dla reportażu podróżniczego (a jako taki klasyfikuje tekst Gaußa w tytule), nie ugruntowuje go jednak teoretycznie ani nie udowadnia tej przynależności genologicznej poprzez przykłady z tekstu. Warto podkreślić, że silne upodmiotowienie narracji w kierunku autobiografizmu jest jedną z cech wyróżniających gatunek prozy podróżniczej, w tym reportażu podróżniczego.

Drugi artykuł Agnieszki Borkiewicz *Obraz mniejszości narodowych, etnicznych i religijnych w reportażach podróżniczych Karla-Markusa Gaußa* analizuje sposoby opisu różnych mniejszości na terenie Europy Środkowej w trzech reportażach Austriaka, wydanych po polsku w latach 2005–2008.⁴² Autorka pragnie odpowiedzieć na pytanie, dlaczego „owo marginalne, peryferyjne zjawisko zajmuje w jego twórczości miejsce centralne”. Jednym z możliwych tropów jest perspektywa podróżnika, drugim obfitość mniejszości w tym regionie Europy, trzecim biografia autora, wywodzącego się ze Szwabów Naddunajskich z Wojwodiny. Gauß chętnie

⁴⁰ Agnieszka Borkiewicz, *Zagadnienie literackości reportażu – na przykładzie zbioru reportaży podróżniczych Karla-Markusa Gaußa „Psożercy ze Svini”*, „Studia Niemcoznawcze” 2007, tom 35, s. 383–390.

⁴¹ *Ibidem*, s. 384 i 389–390.

⁴² Agnieszka Borkiewicz, *Obraz mniejszości narodowych, etnicznych i religijnych w reportażach podróżniczych Karla-Markusa Gaußa*, „Studia Niemcoznawcze” 2008, tom 39, s. 125–133. Jak podaje strona <https://www.germanistyka.uw.edu.pl/rozprawy-doktorskie-w-instytucie-germanistyki-w-latach-2001-obecnie/> Agnieszka Borkiewicz obroniła w roku 2009 pracę doktorską „Przypominając zapomniane regiony”. *Europa Środkowa w relacjach z podróży Karla-Markusa Gausa i Andrzeja Stasiuka*, napisaną pod kierunkiem prof. Lecha Kolago. Dysertacja nie jest dostępna w druku.

opisuje zamknięte wspólnoty i małe narody, ukazując w długiej perspektywie ich przetrwanie poprzez kultywowanie odrębności i opór wobec dominującej większości. Bardziej szkodliwe dla tych małych kultur okazują się wcale nie wojny i prześladowania, a współczesne zjawiska kulturowe, zwłaszcza zjawisko „miękkiej presji asymilacji europejskiej kultury”. Autorka akcentuje fascynację Gaußa etniczną niezależnością, heroizmem małych narodów, kulturami otwartymi (np. niegdysiejszej ludności prusko-litewskiej), elastycznością kulturową przy zachowaniu własnej tożsamości. Dostrzega również tęsknotę za „odmienną od państwowej organizacją wspólnoty”. Jako zagrożenie definiowane są nacjonalizm, nietolerancja, siła asymilacji i gettoizacja mniejszości. Stawką jest również przyszłość narodów w ramach Unii Europejskiej. Jak trafnie podsumowuje Borkiewicz: „Obraz mniejszości staje się obrazem współczesnej Europy – mozaiką społeczności próbujących utrzymać swoją tożsamość w dobie kryzysu kultury.”⁴³

Opublikowany w 2012 roku artykuł własny autorki niniejszego opracowania *Der Europa-Raum bei Karl-Markus Gauß*⁴⁴ zawiera analizę przedstawienia przestrzeni europejskiej ze szczególnym uwzględnieniem *Im Wald der Metropolen* (2010). Artykuł szkicuje literacką topografię Europy w dziele przez pryzmat podziału na centrum i peryferie, dowodząc, jak autor kwestionuje jego zasadność i ukazuje przenikanie się obrzeży i metropolii, tego co bliskie i dalekie. Austriacki pisarz zostaje przedstawiony jako „Środkoeuropejczyk w podróży w czasie i przestrzeni, rekonstruuje w oryginalny i błyskotliwy sposób kulturę i historię europejską *en détail* za pomocą studiów etnograficznych, wymagających lektur, wielkomięskiej przechadzki i daru obserwacji”.⁴⁵ Ważną rolę odgrywa w jego koncepcie europejskiej przestrzeni kulturowa integracja pisarzy różnych języków: ich twórczość składa się na Gaußa „osobistą i wymyśloną Europę”.⁴⁶ Powstaje subiektywny przewodnik po Europie, dający nowe impulsy literackim projektom Europy i będący zarazem tymczasową summa doświadczeń autora.

Polskim akcentem recepcji Gaußa jest niewątpliwie także sporządzony przez Andrzeja Stasiuka krótki portret austriackiego pisarza w tomie *Grenzgänge. Der Schriftsteller Karl-Markus Gauß* Herberta Orhlingera i Daniela Strigl. Stasiuk wspomina uwodzicielską moc pierwszego akapitu *Psożerców*, w którym nieoczywiste połączenie Słowacji, Węgier i Mongolii opisem zakurzonej drogi biegnącej przez miasteczko Tornał'a wyzwoliło w nim obrazy o nieodpartej sile (czyżby jaskółka opisanego we *Wschodzie* kierunku Altan Els?). Ten przykład oddziaływania tekstu literackiego jest dla Stasiuka dowodem na wartość estetyczną eseistycznych reportaży autora, które przemawiają do wyobraźni i rozbudzają intelekt. Odwiedzając śladami Gaußa Słowację czy Kalabrię nie znalazł tam wprawdzie tego, co zobaczył Austriak, tym chętniej jednak przeżywał wraz z nim przygody i upajał się jego

⁴³ *Ibidem*, s. 125, 130, 131 i 132.

⁴⁴ Anna Pastuszka, *Der Europa-Raum bei Karl-Markus Gauß*, „Studia Niemcoznawcze” 2012, tom 50, s. 453–466.

⁴⁵ *Ibidem*, s. 454.

⁴⁶ Karl-Markus Gauß, *W gąszczu metropolii*, s. 131. W oryginale: „mein persönliches und imaginäres Europa“. *Im Wald der Metropolen*, s. 135.

stylem. Podróżowanie z Gaußem zabiera bowiem zdaniem Stasiuka czytelnika do wnętrza opowieści i przemienia go w bohatera literackiego.⁴⁷

Jednym z przyczynków do recepcji Gaußa w Polsce jest wywiad przeprowadzony w 2012 roku przez Artura Roberta Białachowskiego *Für mich ist die Wahrheit etwas wie ein Prozess*.⁴⁸ W rozmowie omawiana jest kwestia prawdy jako procesu, swoistej amnezji historycznej austriackiego państwa i społeczeństwa, rola krytyki literackiej w życiu umysłowym kraju, sytuacja mniejszości w Europie i afirmacja mitu zamiast prawdy. Szansę na przetrwanie mniejszości Gauß widzi obecnie w otwartości na młodych, a nie w kurczowym trzymaniu się starych obyczajów i tradycji. Zagadnięty przez Białachowskiego o tak odmienny wizerunek, tłumaczy różnicę w opisie mniejszości Niemców z Gottschee w swym reportażu *Umierający Europejczycy* i w reportażu Martina Pollacka *Der Tote im Bunker (Śmierć w bunkrze)*. Pollack opisuje lata trzydzieste i ówczesne proniemieckie tendencje nacjonalistyczne, on sam zaś opisuje zmarginalizowanych niedobitków, nie wspieranych obecnie przez nikogo: „to nie Niemcy z Gottschee wymyślili Trzecią Rzeszę, byli oni tylko pionkiem w grze możnych i potężnych”. Gauß podkreśla w wywiadzie, jak od lat próbuje odkryć i opisać inne, krytyczne tradycje Austrii, przeciw narodowej amnezji i wszelkim płaskim, jednowymiarowym obrazom kraju: „I należy szukać w przeszłości śladów tych, którzy stali się ofiarą albo zostali pominięci milczeniem albo wygnani z kraju, w każdym razie tych, którzy ponieśli porażkę, a reprezentowaliby inną Austrię.”⁴⁹

W artykule *Esperanto, urbaner Historizismus und grimmige Regionalisten – Karl-Markus Gauß' Exkursion nach Oberschlesien* Artur Robert Białachowski⁵⁰ rekapitułuje obraz Górnego Śląska w *W gąszczu metropolii*, umieszczając podróżniczą prozę Gaußa w kontekście gatunkowym jako reportaż. Analizuje przedstawienie miast (Opole, Racibórz), ludzi i języka śląskiego oraz twórców z tego regionu (Fethke, Łysohorsky) i eksponuje za autorem Górny Śląsk jako „region sprzeczności”, jako „kocioł kulturowy”. Podejście regionalistyczne uzasadnia również zainteresowaniem pisarza europejską różnorodnością języków i ludów, które Austriak chce ocalić od zapomnienia.

Warto przyjrzeć się, jak jeden z mniejszych esejów podróżniczych Gaußa oceniają Ewa Nawrocka i Magdalena Horodecka. Zestawiając w duchu komparatystyki kulturowej dwa teksty o Odessie: autobiograficzny reportaż pochodzącej

⁴⁷ Andrzej Stasiuk, *Fahren mit Gauß*, aus dem Polnischen von Martin Pollack, [w:] Herbert Ohrlinger, Daniela Strigl (red.), *Grenzgänge. Der Schriftsteller Karl-Markus Gauß*, Wien 2010, s. 232–235.

⁴⁸ „Für mich ist die Wahrheit etwas wie ein Prozess“. *Karl-Markus Gauß im Gespräch mit Artur Robert Białachowski*, [w:] Katarzyna Nowakowska (red.), *Didaktische Potenziale erproben. Aufsätze zur Literatur- und Fremdsprachendidaktik*, Dresden, Wrocław 2013, s. 249–257.

⁴⁹ *Ibidem*, s. 252 i 254–5, tłumaczenie własne.

⁵⁰ Artur Robert Białachowski, *Esperanto, urbaner Historizismus und grimmige Regionalisten – Karl-Markus Gauß' Exkursion nach Oberschlesien*, [w:] Edward Białek, Krzysztof Huszcza (red.), *Zwischen Breslau und Wien. Zu schlesisch-österreichischen Kulturbeziehungen in Geschichte und Gegenwart*, Dresden 2017, s. 145–162.

z Kiszyniowa Nicolety Esinencu i eseistyczny reportaż *Nieustanna wędrówka* pisarza z Salzburga, autorki szkicują wieloperspektywiczny obraz ukraińskiego miasta. Prezentują Gaußa jako ‘pisarza antropologicznego’, który dociera do mniejszości etnicznych, przedstawia antropologicznie zróżnicowane portrety miast (Bruksela, Belgrad, Brno czy Opole w *W gąszczu metropolii*) i ukazuje różnorodność w perspektywie etnograficznej.⁵¹ Reportaż Gaußa odczytany zostaje jako pasaż tekstowy – zapis subiektywnego doświadczenia przestrzeni miejskiej, będący odrębnym eseistycznym gatunkiem literackim.⁵² Gauß jest tu zarówno *flâneurem*, jak i reporterem, łącząc poznanie literackie z ambicjami etnograficznymi. Jako „wytrawny podróżnik” szuka kontaktu z lokalną społecznością i wybiera do opisu istotne punkty na mapie miasta. Czuły na architektoniczne piękno czyta miasto poprzez wielonarodowość i wielokulturowość, których znakami są budowle i ulice Odessy: „Architektoniczna semiosfera w tekście Gaußa pozwala także odsłonić kontekst wielokulturowych pokładów pejzaży miasta” i ukazać ważną dla Gaußa ideę „wielokulturowej koegzystencji różnych narodów”.⁵³ Współczesną wielokulturowość, ale i problem ubóstwa, obserwuje Gauß na wielkim bazarze Prywóz. Polifoniczność i różnorodność etniczna przyjmowana jest tu przez autora z aprobatą, a sam bazar jest miejscem symbolicznym, pełniącym ważne funkcje ekonomiczne i społeczne. Jak podsumowują autorki, „oko przybysza, choć skazane na zewnętrzną perspektywę, może bardzo trafnie przenikać istotę kulturowych zjawisk opisywanego miejsca”.⁵⁴ Mimo dominacji opowieści o historii miasta i jego afirmatywnego opisu, nie brak także uwag o sytuacji społecznej mieszkańców, ich ubóstwie, zmęczeniu i walce o przetrwanie. Wpisują się one w obraz Europy obecny w innych książkach Gaußa – kontynentu podzielonego na narody dominujące i podporządkowane lub marginalizowane.⁵⁵

Wydaje się, że najpełniejszy obraz prozy podróżniczej Gaußa zawiera monografia autorki niniejszego artykułu, rozprawa *Die Reise nach Ost- und Ostmitteleuropa in der Reiseprosa von Wolfgang Büscher und Karl-Markus Gauß*.⁵⁶ Analizuje ona prozę austriackiego autora w kontekście podróży po wciąż mało znanej przestrzeni Europy Wschodniej i Środkowo-Wschodniej. Narracyjna inscenizacja wrażeń z tych podróży odwołuje się z jednej strony do map mentalnych (*mental maps*) – indywidualnych i kolektywnych wyobrażeń europejskich (zza Żelaznej Kurtyny), z drugiej zaś strony dokonuje zmiany tych map (*remapping*) poprzez poznanie, przekroczenie granic, kontakt z obcością, badanie własnej tożsamości ujęte w ambitną formę literacką.

⁵¹ Ewa Nawrocka, Magdalena Horodecka, *Odessa okiem bliskiego i dalekiego przybysza. Dwa obrazy miasta w tomie „Odessa transfer. Reportaże znad Morza Czarnego”*, [w:] Jarosław Ławski, Natalia Maliutina (red.), *Odessa w literaturach słowiańskich. Studia*, Białystok, Odessa 2016, s. 759–778, tu 767.

⁵² Por. Katarzyna Szalewska, *Pasaż tekstowy. Czytanie miasta jako forma doświadczenia przeszłości we współczesnym eseju polski*, Kraków 2012.

⁵³ Ewa Nawrocka, Magdalena Horodecka, *Odessa*, s. 771.

⁵⁴ *Ibidem*, s. 773.

⁵⁵ *Ibidem* s. 774.

⁵⁶ Anna Pastuszka, *Die Reise nach Ost- und Ostmitteleuropa in der Reiseprosa von Wolfgang Büscher und Karl-Markus Gauß*, Berlin 2019.

Doświadczenie i konstruowanie obcej przestrzeni poprzez podróże, spotkania, lektury, narracje historyczne, znajduje wyraz w heterogenicznej relacji z podróżą, w której tematem przewodnim jest opis ginących mniejszości. Są one dla Gaußa dowodem dawnej wielokulturowości charakteryzującej zniszczone krajobrazy kulturowe Prus Wschodnich, Galicji, Spiszu, obszaru Morza Czarnego. Autorka monografii przedstawia najpierw podstawowe pojęcia historyczno-geograficzne (Europa Wschodnia, Środkowa i Środkowo-Wschodnia) jako zmienne geopolityczne koncepcje przestrzeni o charakterze nienormatywnym czy wręcz fikcyjnym. Następnie omawia historię pojęcia i charakterystyczne cechy literatury podróżniczej jako gatunku, ukazując również zmianę podejścia: punkt ciężkości analiz literaturoznawczych przenosi się obecnie z kwestii autentyczności i faktyczności podróży na strategię literacko-estetyczne, przedstawienie obcości i wartości poznawcze tekstów.

Karl-Markus Gauß przedstawiony jest jako autor prozy podróżniczej, u której podstaw leży „pewien idealizm” – pragnienie opisanego przestrzeni uchodzącej za peryferyjną, marginalną, przypomnienia nieznanymi szerszej publiczności lub zapomnianych pisarzy i poetów, opowiedzenia historii ‘drugiej’ Europy. Do cech stylu narracji należy „łagodna, refleksyjna postawa wobec zmieniających się obiektów jego badań i opisu podróznego, empatia i wyrażana w zawiłych zdaniach charakterystyczna lekka ironia”.⁵⁷ Podróże Gaußa są niczym wyprawy naukowe doby Oświecenia – odkrywają i opisują ‘nowe lądy’. Gauß redefiniuje europejskość, rewiduje kanon literacki i odtwarza historię Europy uzupełniając ją o mniej znane kraje, miejsca, literatury, pisarzy, społeczności. Autorka pracy analizuje krytyczny dyskurs o Europie we wczesnych esejach i portretach literackich Gaußa aż po zbiór esejów *Europejski Alfabet*, w którym dostrzega jako motyw przewodni refleksję o braku pamięci (Gedächtnislosigkeit) jako szczególnej europejskiej cnoty.⁵⁸ W centrum refleksji umieszcza Gauß Europę ‘peryferyjną’ (od Europy Wschodniej po Bałkany), walczącą z ignorancją, stereotypami i arogancją Europy Zachodniej. Podkreśla kulturotwórczą rolę prowincji europejskiej⁵⁹ i krytykuje nacjonalizmy, etniczność czy globalizację jako zjawiska niszczące kulturową różnorodność Europy.

Być może zwiastunem i znakiem pełniejszego poznania austriackiego pisarza i eseisty jest numer 162 gdańskiego czasopisma *Przegląd Polityczny*. Zawiera on bardzo ciekawy i reprezentatywny wybór tekstów Gaußa: esej z *Europejskiego Alfabetu*, fragment najnowszej książki Gaußa *Abenteuerliche Reise durch mein Zimmer*, wywiad z pisarzem z tomu *Grenzgänge* (2010), fragmenty trzech

⁵⁷ *Ibidem*, s. 157.

⁵⁸ „Jedną z europejskich cnót jest pielęgnowanie zaniku pamięci”. Karl-Markus Gauß, *Europejski alfabet*, s. 12.

⁵⁹ W eseju *Meine Hauptstadt Europas* Gauß wybiera Sejny na swoją stolicę Europy: „Owa tajna metropolia, w której decyduje się los Europy, liczy 6000 mieszkańców, leży na granicy polsko-litewskiej (...). Sejny zmieniały mniej więcej dziesięć razy w swej historii przynależność państwową i to daje się tu zauważyć (...). Fundacja Pogranicze ze zgromadzonymi wokół Krzysztofa Czyżewskiego pełnymi pasjami ludźmi przekraczającymi chętnie granice bada to co bliskie, pracuje nad sąsiedztwem i wytycza nowe szlaki w dal.” Karl-Markus Gauß, *Lob der Sprache, Glück des Schreibens*, Salzburg, Wien 2014, S. 24–25, tłumaczenie własne.

dzienników, wybrane eseje i parę mów wygłoszonych przez autora, korespondencję z bośniackim pisarzem Dževadem Karahasanem i rozmowę z okazji przyznania Gaußowi nagrody Jean-Améry-Preis für Europäische Essayistik (2018), w sumie 90 stron dossier pt. *Europa Środkowa Karla-Markusa Gaußa*. Polski czytelnik dostaje tym samym okazję do obcowania z wybitnym intelektualistą i mistrzem słowa. Motywem przewodnim jest, jak zapowiada tytuł, refleksja o Europie, ale można znaleźć tu również wypowiedzi o „kosmosie pisarza”⁶⁰: domu, bibliotece, ważnych książkach (wśród nich dzienniki Gustawa Herlinga-Grudzińskiego), ukochanej żonie i dzieciach, którym zawdzięcza rezygnację z cynizmu.⁶¹ To również ważny aspekt w twórczości pisarza, rodzinność, uważność, praktyczna sztuka codziennego życia, łączność z innymi ludźmi.

W tym samym numerze znajdują się dwa eseje o pisarzu: Łukasza Musiała *Karl Markus Gauß: przestrzeń i czas* i Dawida Szkoły *Inny, czyli refleksje o prawie do bycia w Przeglądzie Politycznym*. Analizując popularność literatury podróżniczej w Polsce Musiał dostrzega jej ograniczenia i „bolesne manieryzmy”, np. obraz Europy naznaczonej śmiercią bądź onirycznej, odrealnionej (Stasiuk) czy podróży po własnym ego pisarza (Szczerek), granicząca ze śmiesznością. „Na szczęście” – stwierdza Musiał – „Gaußowi śmieszność nie groziła nigdy. Własne ego trzyma on w cuglach naprawdę mocno, manieryzmów unika jak ognia, a świat jego opowieści podróżnych skutecznie broni się przez zdradliwymi urokami „chagallizacji””.⁶² Musiał kreśli portret Gaußa jako twórcy o wielu twarzach i talentach: urodzonego felietonisty, wytrawnego diarysty, niezależnego intelektualisty i piewcy europejskiego domu. Dawid Szkoła swój esej rozpoczyna od typowych obrazów Wschodu widzianych oczami Zachodu – brud, błoto, bieda i zacofanie. Gauß jest jednak autorem, który widzi więcej: „Dlatego nawet kiedy opisuje brzydotę i ubóstwo, nie robi tego z poczucia wyższości, ale by pokazać, co one nam mówią.”⁶³ Gauß pokazuje bez stereotypów atmosferę miejsc jako znak czegoś innego (np. wieloetnicznej tradycji, niszczenia krajobrazu, wielości form), zwalcza nacjonalizm jako zakłamanie historii, uproszczenie i agresję, prowadzącą do dehumanizacji i eksterminacji Innego. Niepamięć i widzenie tylko własnych cierpień prowadzi do powtarzania tych samych błędów historycznych. Pisarz ostrzega przed niebezpieczeństwami nacjonalizmu, ideologii, strachu przed obcym, by Europa nie stała się znów cmentarzyskiem. Tę postawę pisarza określa Szkoła jako humanistyczną, ale też racjonalną.

⁶⁰ Karl-Markus Gauß, *Kosmos pisarza*, przeł. Sława Lisiecka, „Przegląd Polityczny” 2020, nr 162, s. 81.

⁶¹ „Choroba młodości, którą musi przejść każdy, kto usiłuje nie zważać na to, co mu z góry sądzone, ta nieodzowna choroba cynizmu, budząca siły oporu, już prawie naznaczyła mnie na całe życie, ale moje dzieci zdążyły mnie z niej uleczyć. Kto mieszka z dziećmi, nie może być cyniczny.” Tamże, Karl-Markus Gauß, *Dziennik*, przeł. Sława Lisiecka, [w:] *ibidem*, s. 100–114, tu s. 114.

⁶² Łukasz Musiał, *Karl-Markus Gauß: przestrzeń i czas*, [w:] *ibidem*, s. 72–77, tu 74–75.

⁶³ Dawid Szkoła, *Inny, czyli refleksje o prawie do bycia*, [w:] *ibidem*, s. 116–120, tu s. 118.

Podsumowanie

Dzięki wydawnictwu Czarne twórczość Gaußa jest już znana polskiemu czytelnikowi. Ukazało się tu łącznie siedem książek austriackiego autora. Mniej znany jest Gauß jako diarysta, błyskotliwy mówca i eseista. Gauß postrzegany jest w Polsce słusznie jako znawca tematyki europejskiej, szczególnie Europy Środkowo-Wschodniej i Południowej. Warto byłoby upowszechnić również myśl Gaußa humanisty, zawartą w portretach pisarzy, esejach i felietonach. Pochwała mowy i pisania jest pochwałą pasji i żarliwości, ale pisarz uzupełnia ją zawsze pochwałą codziennego życia. Credo pisarza dobrze oddają słowa:

Piszę, by żyć. Piszę, ponieważ pisząc najbardziej zbliżam się do tego, kim chciałbym być; ponieważ tylko pisząc jestem tak rozumny, jak to tylko możliwe; ponieważ dopiero pisząc ja, raczej strachliwy, staję się tak odważny, jak zazwyczaj nie jestem.⁶⁴

Autor rozbraja w następnym zdaniu ryzyko patosu i puentuje swoje słowa dowcipnym rozróżnieniem: są autorzy, którzy chcą pisać, bo mają coś mądrego do powiedzenia oraz tacy, którzy muszą pisać, by nie zgłupieć. On sam należy do tych drugich.

Warto czytać mistrza subtelnej ironii.

Bibliografia

- Białachowski Artur Robert, *Esperanto, urbaner Historizismus und grimmige Regionalisten – Karl-Markus Gauß' Exkursion nach Oberschlesien*, [w:] Białek, Edward; Huszcza, Krzysztof (red.), *Zwischen Breslau und Wien. Zu schlesisch-österreichischen Kulturbeziehungen in Geschichte und Gegenwart*, Dresden 2017, s. 145–162.
- Borkiewicz Agnieszka, *Obraz mniejszości narodowych, etnicznych i religijnych w reportażach podróżniczych Karla-Markusa Gaußa*, „Studia Niemcoznawcze” 2008, tom 39, s. 125–133.
- Borkiewicz Agnieszka, *Zagadnienie literackości reportażu – na przykładzie zbioru reportaży podróżniczych Karla-Markusa Gaußa „Psożercy ze Svini”*, „Studia Niemcoznawcze” 2007, tom 35, s. 383–390.
- Chymkowski Roman, *Karl-Markus Gauß odkrywa Europę. O nowej książce autora „Niemców na peryferiach Europy”*, <https://kulturaliberalna.pl/2011/01/11/chymkowski-karl-markus-gaus-odkrywa-europe/>.
- Cobel-Tokarska Marta, *Wydawnictwo Czarne i Ośrodek Pogranicze Sejny – dwie nowe narracje o Europie Środkowej*, [w:] Izabela Skórzyńska (red.), *Dom otwarty / dom zamknięty? Historia i pamięć w Europie Środkowo-Wschodniej w XX/XXI wieku*, Poznań 2014, s. 430–455.

⁶⁴ „Ich schreibe, um zu leben. Ich schreibe, weil ich mich schreibend am ehesten dem anzunähern weiß, der ich gerne wäre; weil ich nur schreibend so gescheit bin, wie ich sein kann; weil ich erst schreibend so mutig werde, wie ich, ein Ängstlicher, sonst nicht bin.“ Karl-Markus Gauß, *Lob der Sprache, Glück des Schreibens*, s. 164.

- Conter Claude D., *Aber was ist Europa? Der Österreicher Karl-Markus Gauß buchstabiert Europa aus neuer Sicht*, „Literaturkritik“ 2000, nr 12. <https://literaturkritik.de/id/3026>.
- Gauß Karl-Markus, *Die Vernichtung Mitteleuropas. Essays*, Klagenfurt, Salzburg 1991.
- Gauß Karl-Markus, *Dwadzieścia lewów albo śmierć. Cztery podróże*, Wołowiec 2018.
- Gauß Karl-Markus, *Europejski alfabet*, przeł. Alicja Rosenau, Wołowiec 2008.
- Gauß Karl-Markus, „Für mich ist die Wahrheit etwas wie ein Prozess“. *Karl-Markus Gauß im Gespräch mit Artur Robert Bialachowski*, [w:] Katarzyna Nowakowska (red.), *Didaktische Potenziale erproben. Aufsätze zur Literatur- und Fremdsprachendidaktik*, Dresden, Wrocław 2013, s. 249–257.
- Gauß Karl-Markus; Pollack, Martin, *Galizien – Rekonstruktion einer zerstörten europäischen Landschaft*, [w:] eidem, *Das reiche Land der armen Leute. Literarische Wanderungen durch Galizien*, Wien 1992, s. 9–23.
- Gauß Karl-Markus, *Lob der Sprache, Glück des Schreibens*, Salzburg, Wien 2014.
- Gauß Karl-Markus, *Mieszkańcy Roany odchodzą pogodnie: wyprawy do Asyryjczyków, Cymbrów i Karaimów*, przeł. Sława Lisiecka, Wołowiec 2010.
- Gauß Karl-Markus, *Niemcy na peryferiach Europy. Wędrowki przez Litwę, Spisz i brzegiem Morza Czarnego*, przeł. Sława Lisiecka. Wołowiec 2008.
- Gauß Karl-Markus, *Od gadania do przemawiania*, przeł. Magda Kaczmarek, „Przegląd Polityczny”, 2020, nr 162, s. 145–147.
- Gauß Karl-Markus, *Psożery ze Svini*, przeł. Alicja Buras, Wołowiec 2005.
- Gauß Karl-Markus, *Umierający Europejczycy: podróże do sefardyjskich Żydów z Sarajewa, Niemców z Gottschee, Arboreszów, Łużyczan i Aromunów*, przeł. Alicja Rosenau, Wołowiec 2006.
- Gauß Karl-Markus, *W gąszczu metropolii*, przeł. Sława Lisiecka, Wołowiec 2012.
- Gauß Karl-Markus, *Z Döllersheim do Allentsteig*, Przeł. Alicja Rosenau, [w:] Raabe Katharina; Sznajderman Monika (red.), *Znikająca Europa*, Wołowiec 2006, s. 213–230.
- Glensk Urszula, *Elementarz mniejszości (Karl-Markus Gauß)*, [w:] eadem, *Po Kapuścińskim. Szkice o reportażu*, Kraków 2012, s. 119–123.
- Kroh Antoni, *Psożery, czyli obserwacje subtelnego obieżyświata*, „Nowe Książki” 2005, nr 9, s. 24.
- Łubieński Stanisław, *Karl-Markus Gauß dziwi się światu*, „Nowe Książki” 2006, nr 7, s. 22–23.
- Musiał Łukasz, *Karl-Markus Gauß: przestrzeń i czas*, „Przegląd Polityczny”, 2020, nr 162, s. 72–77.
- Nawrocka Ewa; Horodecka, Magdalena, *Odessa okiem bliskiego i dalekiego przybysza. Dwa obrazy miasta w tomie „Odessa transfer. Reportaże znad Morza Czarnego”*, [w:] Ławski Jarosław; Maliutina Natalia (red.), *Odessa w literaturach słowiańskich. Studia*, Białystok, Odessa 2016, s. 759–778
- Neuber Wolfgang, *Zur Gattungspoetik des Reiseberichts. Skizze einer historischen Grundlegung im Horizont von Rhetorik und Topik*, [w:] Peter J. Brenner (red.), *Der Reisebericht. Die Entwicklung einer Gattung in der deutschen Literatur*, Frankfurt am Main 1989, s. 50–67.
- Pastuszka Anna, *Die Reise nach Ost- und Ostmitteleuropa in der Reiseprosa von Wolfgang Büscher und Karl-Markus Gauß*, Berlin 2019.

- Pastuszka Anna, *Der Europa-Raum bei Karl-Markus Gauß*, „Studia Niemcoznawcze” 2012, tom 50, s. 453–466.
- Pawelec Mariusz, *Niepojęty świat Karaimów?* „Awazymyz. Pismo historyczno-społeczno-kulturalne Karaimów” 2010, Nr 3/28, s. 19–21/ <https://czasopisma.karaimi.org/index.php/awazymyz/article/view/511/455>.
- Sieradzka Barbara, „*Wymyśliłem sobie Europę*”. „Nowe Książki” 2012, nr 12, s. 69–70.
- Stasiuk Andrzej, *Fahren mit Gauß*, aus dem Polnischen von Martin Pollack, [w:] Ohrlinger Herbert; Strigl Daniela (red.), *Grenzgänge. Der Schriftsteller Karl-Markus Gauß*, Wien 2010, s. 232–235.
- Szkoła Dawid, *Inny, czyli refleksje o prawie do bycia*, „Przegląd Polityczny”, 2020, nr 162, s. 116–120.
- Szymoniczek Joanna, *Karl Markus Gauß, Niemcy na peryferiach Europy*, „Rocznik Polsko-Niemiecki” 2009, nr 17, s. 190–191.
- Zeyringer Klaus; Gollner, Helmuth, *Eine Literaturgeschichte. Österreich nach 1650*, Innsbruck, Wien, Bozen 2012.

Słowa kluczowe

Karl-Markus Gauß, Europa, Europa Środkowo-Wschodnia, recepcja, twórczość, proza podróżnicza

The reception of Karl-Markus Gauß's works in Poland

The article presents the reception of the Austrian writer and essayist Karl-Markus Gauß's works in Poland. Gauß's essays and travel writing, published in the Sulina series by Czarne publisher, reshape Europe by describing Eastern, Central-Eastern and South-Eastern Europe as an inalienable part of a common Europe. The reception of the author's works is focused on building European self-awareness, valuing the provinces and borderlands, struggling against nationalism, xenophobia, and ignorance, the theme of national and ethnic minorities, and redefining the canon by restoring the memory of forgotten authors. A genre of travel writing practised by Gauß is also of interest to the authors of reviews and research papers. The concepts of the Enlightenment, humanism, and an estimation of the word are reflected in his works in an artistically elaborate and intellectually mature manner.

Keywords

Karl-Markus Gauß, Europe, Central and Eastern Europe, reception, works, travel writing